

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Ասիոյ կամ Ասիական Տաճկաստանի ժողովրդաց վրայ :

Հին կամ առասպելական ժամանակները թողլով Սկիւթացոց առաջին արշաւանքէն ետեւ, որոնք բաւական աւտեն տիրապետած են Ասիոյ այս մասին վրայ, հետեւեալ ազգերը կը գտնենք այս մեծ թերակղզոյն մէջ. այսինքն Ասորեստանեայք, Բաբելոնացիք կամ Բաղդէացիք, Մեդացիք կամ Մարք, Հայաստանեայք (Հայք կամ Արմէնք), Արամէացիք կամ Ասորիք, Արաբք, Քանանացիք (որոնց մէջ նաեւ փիւնիկեցիք), Եբրայեցիք (Հրեայք կամ Եհուտիք), Լիւգացիք, Կապադովկացիք, Փոփուգացիք, և ուրիշ շատ մը մանր ազգեր և ցեղեր : Ասորեստանեայք նինոսի առաջնորդութեամբ Սկիւթները հալածելով իրենք եղան ինքնակալ բոլոր թերակղզոյն . բայց և այնպէս միւս ազգերն ալ պահած էին իրենց սեպհական յօրինուածութիւնը, լեզուն, սովորութիւնները և ինքնօրէն կառավարութիւնը՝ ինքնօրոյն թագաւորով . անանկ որ Ասորեստանի իշխանութիւնը՝ վերին տէրութիւն կամ յառաջագահութիւն մըն էր, և միւս ազգաց հպատակութիւնը՝ տարեկան ընծայաբերութիւն մը (կամ տուրք մը) էր, և պատերազմի ժամանակ ալ ստիպուած էր ամեն ազգ իր բանակաւ ձեռնառու ըլլալ ինքնակալին : Դրսէն Սեպտտի և ուրիշ եգիպտացի թագաւորաց արշաւանքն՝ ստոյգ է՝ ոչ սակաւ փոփոխութեանց և տեղափոխութեանց առիթ տուին, սակայն ժամանակն չիփթ ըլլալով՝ անոնց մանրամասնութեանց մէջ չենք ուզեր մտնել : Չանց կ'ընենք նաեւ Սկիւթացոց երկրորդ արշաւանքը : Բաբելոնացիք յաջորդելով Ասորեստանեայց, անոնք ալ նոյն յարա-

բերութեամբ կը վարուէին : Պարսից ժամանակ կառավարութեան կերպը առաւել ևս կեղրոնացած էր, և շատ գաւառներ պարսիկ նախարարներէ կը կառավարուէին. և մնացած թագաւորութիւններն ալ յաւետնախարարութեան երեւոյթն ունէին . սակայն և այնպէս իւրաքանչիւր ազգ իր սեպհական յատկութիւնները և ներքին ինքնօրէնութիւնը պահած էր :

Բայց իրերը նոյն վիճակի մէջ չմնային՝ երբոր մեծն Աղեքսանդր այս թերակղզոյն տիրեց . մակեդոնական քաղաքակրթութիւնը յունական սովորութիւններով ամեն կողմ տարածուեցաւ : Ինչպէս նաեւ յունական լեզուն ալ քաղաքական յարաբերութեանց պաշտօնական լեզու եղաւ : Աղեքսանդրի պետութեան աներակաց վրայ կանգնուած Սելեւկեան, Հայկական, Պարթևական տէրութիւններն և ուրիշներն ալ, առաւել կամ նուազ՝ գրեթէ մի և նոյն մակեդոնական նախատպէն գաղափարուած են . ըստ կերպի կառավարութեան, ըստ պաշտօնական լեզուի յարաբերութեան, և այլն . իրենց դրամներն անգամ յոյն գրով գրուած են և մակեդոնական ձևերն ունին, Տակաւին ազգայնութեանց յատկութիւնները պահուած էին, բայց մակեդոնական քաղաքակրթութիւնը կը զօրէր . որ և ազգաց և ժողովրդոց յարաբերութիւնները աճեցուցեր, դիւրինցուցեր, և նոյն ազգերն իրարու մօտեցուցեր էր : Այս յունական քաղաքակրթութեան ներքեւ առաւել ևս ընկած էր փոքր Ասիա, որ և խիստ շատ աճեցաւ Միհրդատեան ըսուած պատերազմներէն

վերջը, երբոր Հռովմայեցիք հետզհետէ նոյն երկրին մէջ մնացած փոքր թա-
գաւորութիւնները հռովմէական պե-
տութեան նահանգ ըրին։ Այնուհետեւ
կը յիշուէին թէպէտեւ Կապադովկիա,
Պոնտոս, Բիւթանիա, Փոփուգիա, Գա-
ղատիա, Կիլիկիա, Խաւարիա, և այլն .
սակայն ճշգիւ խօսելով՝ չկային իբր ու-
րոյն ազգ Կապադովկացիք, Պոնտացիք,
և այլն . որոնք յունա-հռովմէական քա-
ղաքակրթութեամբ 'ի մի ձուլուեր և
իբր թէ մէկ ազգ եղեր էին, ընդհա-
նուր յունական լեզուաւ և ուսմամբ
հրահանգեալ։ Անկէց քիչ մը ետքը
քրիստոնէութեան ծաւալելովը՝ քաղա-
քականօրէն միացեալ այս ազգերը՝
կրօնական զօգիւ առաւել ևս ամրա-
ցան, և այն մնացած սակաւ յատկու-
թիւններն, և նաեւ հին լեզուաց մնա-
ցորդները՝ որ տակաւին տեղ տեղ կը
խօսուէին, ինչպէս նոր Կոստպարանի
մէջ յիշուած լիկայոններէնը, վերցան։
(Ձեռագիրք հին տօմարագրքի մը մէջ
հանդիպած ենք Կապադովկացուց, Պոն-
տացուց, Լիկայոնացուց, և այլն, տա-
րուան ամիսներուն տուած անուանա-
կոչութեանցը)։ Եւ այսպէս բոլոր փոքր
Ասիա՝ գրեթէ մինչև Եփրատ, եղեր էր
ազգ մի և լեզու մի, միակրօն և միա-
կերպ։ Եւ եթէ անկէց ետքը ատեն ա-
տեն կը յիշուին Խաւարացիք, Փոփուգա-
ցիք, և այլք, անոնք հիմակուան Գիւր-
տներուն պէս լեռները և սարերը ապաս-
տանած՝ բարբարոսական կեանք մը կը
վարէին զուրկ 'ի քաղաքակրթութե-
նէ, ինչպէս են նաև հիմայ անոնց մնա-
ցորդները՝ Աւշարները, որ եթէ չենք
սկսալոր, հին Խաւարիքն կամ Խաւարա-
ցիքն են . և նաև Ձէյպէքները՝ հին Սո-
լիմ և Պոփգ երկու սահմանակից ժողո-
վորդոց մնացորդները, (եթէ Ձէյպէքը՝
իւզպէք անուան աղաւաղութիւնը չէ)։
Եփրատայ արևմտեան կողմը գտնուած
Հայ գաւառներն ևս նմանօրինակ պայ-
մանի մը մէջ կը գտնուէին։ — Ասորիք՝ Ա-
ղեքսանդրի արշաւանքէն ետև Սելեւկեան
թագաւորութեան ժամանակ, վարժե-
ր մակեդոնական քաղաքակրթութեան

և յունական լեզուին և ուսման, թէ-
պէտ և ասորի լեզուն ալ բոլորովին չէր
ջնջուեր։ Ասորիք ևս հռովմէական նա-
հանգ եղաւ, և քրիստոնէական կրօնից
ծաւալելովը՝ այն տեղ ալ այլ և այլ
ճիւղեր և ցեղեր 'ի մի ձուլուեցան, միով
հրահանգով, որ էր յունա-հռովմէական։

Եփրատայ արևելեան կողմը գտնուած
ազգերէն՝ Հայք, ինչպէս առաջ ալ ը-
սինք, Աղեքսանդրի տէրութենէն 'ի վեր
մակեդոնական կարգերուն և քաղաքա-
կրթութեան վարժած էին։ Արշակու-
նի թագաւորաց հետ նոր դրից մէջ կը
գտնուէին, մակեդոնական-հայկական-
պարթևական քաղաքակրթութիւն մը
ունենալով։ Բայց կ'երեւի թէ առաջինը
աւելի կը զօրէր։ Մեծին Տիգրանայ մա-
հուանէն ետև՝ Հայաստան սերտ յարա-
բերութեան մէջ ըլլալով հռովմէական
ինքնակալութեան հետ, շատ մը հռով-
մէական սովորութիւններ, նոյն իսկ
հռովմէական քաղաքակրթութիւնը մե-
ծաւ մասամբ Հայաստան մտնելու կը
սկսէր և անկէց կամայ կամաց կը ծա-
ւալէր Արեաց միւս ցեղերուն մէջ։ Որով
և պարթևական պետութիւնն ալ՝ որ ար-
դէն ըստ իմիջ մակեդոնական -- պար-
թևական քաղաքակրթութիւն մը ունէր,
կը սկսէր հռովմէականին ևս վարժիլ։
Եւ այսպէս յունա-հռովմէական քաղա-
քակրթութիւնը մինչև դէպ 'ի Հընդ-
կաստանի սահմանն առաջ կ'երթար։
Միայն արաբական թերակղզին իր նա-
խադարեան վիճակին մէջ կը մնար։

Այս ամեն գէպերը և յեղափոխու-
թիւնները հին ազգաց թիւը շատ նուա-
ղեցուցեր էին, և բաց 'ի քանի մը մանր
ժողովուրդներէ, մնացածները ամենը
մէկէն երկու երեք յորջորջմանց մէջ
ամփոփուեր էին, որոց մին Հայն էր, որ
իր սեպհական լեզուն և ազգայնութիւ-
նը և ինքնօրէնութիւնը պահած էր։

Իրաց այս վիճակին մէջ՝ պարթև-ար-
շակունի ցեղը Պարսկային պետութիւնը
կորսնցունելով՝ լրեն կը յաջորդէր Սա-
սանեան Պարսիկ ցեղը։ Ասիկայ՝ Արեաց
ցեղերը կամ բոլորովին միացնելով, և
կամ՝ անոր այլ և այլ թագաւորութիւն.

ները իր գլխաւորութեան ներքեւ ժողովելով՝ նպատակ դրած էր իրեն՝ մեծին կիւրսոսի կանգնած ինքնակալութիւնը նորոգել։ Կը ջնջէր կը վերցունէր Պարսկային պետութեան մէջ յունահռոմէական քաղաքակրթութեան հետքը, և բնիկ Պարսկային ապրելու կերպ մը՝ հաստատելու ետեւէ կ'ըլլար։ որպէս զի կարող ըլլայ ինդոսի և Եփրատայ մէջ տեղ գտնուած իր տէրութիւնը ամրացնել, և անկէց առաջ քալելով Հռոմէայեցիները փոքր Ասիայէն և Ասորիքէն վանել։

Սասանեան Պարսից այս գաղափարին համաձայն չէր հռոմէական հրահանգաբաշխութեան Արշակունեաց Հայաստանը։ ասոնք երկայն ատեն փոփոխ բաղդիւ իրարու հետ կռուեցան զէն 'ի ձեռին։ հռոմէական ինքնակալութիւնն ալ իր դարաւոր նիգալակցին (Հայաստանի) կողմն էր։ Բիշ մը ետքը Հայաստան քրիստոնեայ ըլլալով՝ Պարսից և Հայոց մէջ պաղուծիւնն առաւել ևս աճեցաւ։ Մեծին Կոստանդինոսի յաջորդները կամ Արևելեան կայսերը՝ փոխանակ այս պարագայն յագուտ 'ի կիր արկանելու, ձախողակի քաղաքականութեամբ մը պարսկային ձկտմանց նպատամատոյց կ'ըլլային։ որով և յաջողեցան Սասանեանք իրենց ոսոխը բնկնելու։ Եւ ոչ այսպիսի միայն։ այլ նաև Արշակունի թագաւորութիւնը Հայաստանէն վերցուելէն ետև, Բիւզանդեանց ապիկարութեանը վստահանալով՝ Պարսկային պետութեան մէջ եղած քրիստոնէից յայտնապէս հրաւէր կարգացին՝ քրիստոնէութիւնը թողլու, և արեգական, լուսնի, և կրակի պաշտօն տանելու։ կրօնական միութեամբ կարծեցին իրենց նպատակին հասնիլ։ չի մտածեցին՝ որ կրօնից դէմ եղած որ և է բռնութիւնը՝ երբէք յաջողութիւն չէ գտեր, ինչպէս այս անգամ ևս տեսնուեցաւ։ Վասն զի՝ Հայաստան՝ որ երբեմն նոյն իսկ հռոմէական ինքնակալութեան դէմ (անոր դեռ հեթանոս եղած ատենը) դիտցեր էր քաջութեամբ իր քրիստոնէութիւնը պաշտպանել և

ամեն կողմ յաղթական հանդիսանալով՝ Մաքսիմիանոս Դայա ինքնակալը կորազուելու Հայաստանէն դուրս վարել։ նոյն Հայաստան՝ թէ և առանց թագաւորի և թիկանց՝ դարձեալ զէնքը ձեռքն առաւ, և վարդապետ ու վահանապառաջնորդութեամբ մղուած երկարատև և արինահնգ պատերազմները՝ չատ աղէկ համոզեցին Տիգրանի արքունիքը՝ որ այս վրիպակ քաղաքականութեամբ պիտի չկրնար յաջողցնել իր ծրագիրը։ Ճանչցաւ, այո, Պարսկաստան իր վրիպակը, բայց դժբաղդաբար այսպիսի արին թափելէ, աւերմունքէ և անդարմանելի կորուստներէ ետև և փոխեց այնուհետև իր քաղաքականութիւնը։ կեդրոնացուցման տեղ՝ աւելցուց ազգաց արտօնութիւնները և ինքնօրէնութիւնը։ և բռնի իր կրօնքը ամենուն ընդունելի ընելու գաղափարին հակառակ՝ կատարեալ ազատութիւն չնորհեց կրօնից։ և թող տուաւ որ իւրաքանչիւր հասարակութիւն իր դաւանութեան համեմատ ընթանայ ազատօրէն։ Եւ որովհետև նոյն ատենները յունահռոմէական քաղաքակրթութիւնը՝ Բիւզանդացոց քով իսկ չէր այլ ևս ամբողջ պահուած իր պայծառութեան ու վսեմութեան և կարգաւորութեան մէջ։ այս ամեն կերպով նուազեալ ստորին կայսերութեան անհաշտ ոսոխը (Պարսկաստան), անոր վրիպակները իրեն օգտին ծառայեցընելով, և նոյն արևելեան ինքնակալութեան մէջ յաճախեալ տարածայնութիւնները և կրօնական խնդիրները տածելով՝ և անոնց նպատամատոյց ըլլալով, կը ջանար իր սահմանին մէջ եղած քրիստոնէից և Բիւզանդեանց մէջ պաղուծիւն ձգել, և զանոնք իրարմէ հեռացնել։ որպէս զի իր տէրութեան հետ սերտիւ կապելով՝ պարսկային պետութիւնը՝ գոնէ մինչև Եփրատ ամուր բռնել կարենայ։

Այս դէմ ընդ դէմ քաղաքականութեան ազդեցութիւնը նուիրապետական կարգաց մէջ ևս մեծ փոփոխութիւն պատճառած էր՝ Եփրատայ արեւ-

ւելեան կողմը գտնուած քրիստոնէից նկատմամբ: Հայոց կաթողիկոսութեանէն զատ (ընդ որով էին և վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսութիւնները), կային ևս ուրիշ երկու (և երբեմն երկը) կաթողիկոսութիւնք՝ Ասորեստանի և Միջագետաց մէջ, որոնք Ասորական հնչմամբ յերթիկ կ'անուանէին, որ կաթողիկոս ըսել է: Նոյնպէս այս հաւատական ծագումը քաղաքականութեան պատճառաւ եփրատաց մէկ ափունքէն միւսը՝ ոչ սակաւ գաղթականք երթին եկեցին. նաև ասկէց առաջ եկաւ Նաստուրի և Եաքուպի ըսուած հասարակութեանց ծագումը: Առաջինը միայնորդ էր հին Ասորեստանիայց և Բագդէացւոց. (ասոր մէկ մասը՝ յետ ժամանակաց Բիլտանի անուամբ ուրոյն հասարակութիւն եղաւ), երկրորդը կը բաղկանար այն Ասորիներէն՝ որ Միջագետքը կը բնակէին. ինչպէս նաև Ասորիքէն Միջագետք գաղթող Ասորիներէն. (ասոր ևս մէկ մասը յետ ժամանակաց՝ Սուրիանի անուամբ ուրոյն հասարակութիւն եղաւ Միջագետաց և Ասորիքի մէջ):

Պարսկները այս կերպով իրենց տէրութիւնը մինչև Եփրատ ըստ բաւականին ամրացած համարելով՝ այլ ևս նկատումը չունէին հպատակեալ ազգաց, ինչպէս և Հայոց համար, զորս բոլորովին անկարող կը կարծէին իրենց հաւատակ զործ մը ընելու. ուստի և համարձակ ձեռք զարկին իրենց նախնական (կիրքոսի ինքնակալութիւնը նորոգելու) ծրագրին գործադրութեանը. որով և 80ամեայ (540-620) պատերազմին սկիզբն դրուելով՝ Եփրատաց երկու ափանց վրայ գտնուած գաւառները շատ վնասուեցան, աւերեցան և նուազեցան ի բնակչաց: Երկայն և փոփոխ բալլիկ կուռելէն ետև, երբոր Պարսիք վրդիկն ուժով մը կայսերականաց վրայ ընկնելով և զանոնք մինչև Բոսփորի ափունքը մղելով՝ իրենց ծրագիրը հոսկ ուրեմն ի գլուխ տարած կը համարէին. Հննայ խաղախին կայսեր հետ նիզակակցութիւնը, և Հայաստանի (որ

արդէն բոլորովին գոհ չէր՝ Պարսից վարուելու կերպէն) եղած կորուստներուն և աւերմանց և կտարածոց համար ևս՝ անոնց դէմ զայրացած ըլլալով Միջագետքի մասին առաջնորդութեամբ վրասարանութիւնն, իրաց կերպարանքը փոխեց: Մինչդեռ Պարսից մեծ բանակը Բագդէոյն կեդրոնացած Բոսփորի ներքին անցնելու հնարք մը կը մտածէր՝ որպէս զի Բիւզանդիոն մտնէ և խնդիրը վերջացնէ, անդիէն կայսերական զօրաց մնացորդը՝ Հայաստանի սահմանաց մօտ կեդրոնանալով՝ Հոն և Հայ բանակաց հետ Միջագետքէն և Ասոր պատականէն կ'արշաւէր, և մինչև Տիգրիսի դռները առաջ կ'երթար: Հաշտութիւնը ի վնաս Պարսից կնքուելէն ետև՝ Բիւզանդիոյ արքունիքը զորձեալ վրիպակ քաղաքականութեամբ Հայոց սիրտը իրմէ կ'ուժայնէր: Ժամանակին հանգամանքը և խոհմութիւնն այնպէս կը պահանջէր՝ որ Հայաստան կայսերական վերին հովանաւորութեան ներքև ինքնօրէն տէրութիւն մը ըլլայ. որչափ հեռու բան անոնց համար. մանաւանդ որ պարտեալն Պարսկաստան՝ իր ներքին շփոթութիւններովը՝ առաւել ևս արագութեամբ դէպ ի իր վերջին անկումը ընթանալով՝ կը յուսային Հայաստանը այնուհետև առանց դժուարութեան և ապահովութեամբ իրենց ձեռքը պահել. բայց շատ քիչ ետքը այս վրիպակ քաղաքականութեան վնասակար հետևանքը յերևան ելան:

Յիշեալ 80ամեայ պատերազմներուն ժամանակ՝ Պարսից ձեռք առած վարչական կերպը, իրենց բանակաց երկար առեւն Ասորիքի մէջ դեգերելովը նոյն երկրին բնակչացը վրայ (որ քրիստոնէայ էին, և ընդհանրապէս մի և նոյն Արամէական կամ Ասորի ծագում ունէին), քիչ ազդեցութիւն չըրած չէր: Պարսք վերը յիշուած վերջնական պարտութենէն ետև՝ Ասորիքէն ևս ձեռնարկ եղած էին, և հետևաբար նոյն երկիրը զարձեալ Բիւզանդեանց ձեռքը մնացած էր: Այս մեծ դէպքին վրայ հաղիւ թէ մէկ կամ երկու տարի ան-

ցած էր, և հաճախ նոյն երկրին բնիկներուն մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը ելաւ, որ և 'ի հուսկն ժողովրդեան յերկուս ծուէնս պատառելովը վերջացաւ. այս երկու պառակաց մին՝ Մեղքիթ կ'անուանէր, այն է թագաւորական կամ կայսերական, յունական լեզուաւ, ծիսիւ և սովորութեամբ, և կայսերական իշխանութեան հաւատարիմ հպատակութեամբ. իսկ միւսը՝ Մարգայիւր, այն է՝ ինքնակամ կամ ինքնօրէն (ետեքէն անուանեցան Մարոնի), կայսերական իշխանութեան դիմակաց, և ասորի լեզուաւ, ծիսիւ և սովորութեամբ:

Ասորիքի այս տարաձայնութիւնը, Հայաստանի վերը յիշուած տժգոհ վիճակը, և Պարսկական պետութեան անկածութիւնը՝ մեծապէս դիւրացուցին Արաբացոց արշաւանքներուն յաջողութիւնը: Կայսերական բանակաց քանի մը պարտութենէն ետե՛լ Եարմուքի եւօրեայ ճակատամարտը Ասորիքի բաղժը որոշեց. և պարտեալ բանակին մնացորդաց հետ, Յունա-Հռովմէականին յաջորդող Բիւզանդեանց քաղաքակրթութիւնը և լեզուն՝ Սմաւոսի և Տաւրոսի լեռներէն անդին կը մղուէր: Սասանեանց արեւապաշտ Պարսկաստանը՝ արդէն վերջին քայքայման վրայ ըլլալով՝ ստորին եփրատայ ափանցը վրայ քիչ ժամանակ տկար դիմակալութենէ մը ետե՛լ կ'ընդունէր մահմէտական Արաբացոց իշխանութիւնն ալ, օրէնքն ալ, կրօնքն ալ, և Արաբական ինքնակալութեան ամենէն աւելի նպաստաւորեալ և արտոնացեալ նախարարութիւնը ըլլալու բաղժը կ'ունենար: Հայաստան՝ որ թէ և տժգոհ՝ Եարմուքի ափանց վրայ իր պարտքը կատարած էր, և իր դիպա՛ծիդ աղեղնաւորաց ըրած նախճրաց յիշատակը՝ Արաբացոց քով՝ Գոյոժ կոչը յոռքեան¹, անուանելով առակ եղած

էր, Հայաստան՝ Բիւզանդեանց՝ քիչ մը առաջ յիշուած անխոհեմ ընթացքին համար՝ չունենալով ներքին կարգաւորեալ յօրինումութիւն մը, մանաւանդ թէ իր քաջերէն զրկուած, որոնք կայսերականաց թուլութեամբը և այլոց մատնութեամբը՝ Յորդանանու դաշտերուն վրայ ընկեր էին (Եարմուքի ճակատամարտին մէջ). թէպէտ իր քանի մը մնացած քաջ նախարարաց առաջնորդութեամբը յուսահատ քաջութեամբ հարաւէն եկած հրոսակին դէմ կռուեցաւ, սակայն տեղէ մը օգնութիւն չգտնելով՝ վերջապէս ընկճեցաւ, և Հայաստան ևս Արաբական գաւառ եղաւ:

Այս պատահեաւ Բիւզանդեանց Հայաստանի նկատմամբ բռնած քաղաքականութիւնը՝ չէ հնար ոչ մեկնել և ոչ բանի մը յարմարցնել: Եւ այս ընթացքին հետեւութիւնն եղաւ երկու կողման իրարու հետ պաղուծեան աճումն, և ասելութեան բորբոքումն. յորմէ երկու կողմն ևս բայց առաւելապէս իրենք զնաստուեցան: Կոստանդնուպոլսի արքունեաց շատոնց 'ի վեր դործածած ձախողակի քաղաքականութիւնը և նոյն քաղաքին կղեր՝ գործադրելու հետամուտ եղած փառասէր ծրագիրը, Պարսից և Արաբացոց քրիստոնեայ հասարակութեանց նկատմամբ ձեռք առած միջոցները և անոնց հետեւութիւնքը, և Արևելքի միւս ազդաց նուիրապետական կարգին մէջ ստացած դրից արտաքին ճոխութիւնը, միանգամայն մէկտեղ գալով՝ պատճառ եղան այնպիսի վիճից, խնդրոց, յուզմանց և տարաձայնութեանց, և նոյն իսկ արևելուայ կոիւններու, որոնք Ասիոյ այս գեղեցիկ և քաղաքակրթեալ մասը՝ դարձեալ բարբարոսութեան մէջ ձգել կ'ըսէր, պառնային: Եւ ասանկով՝ բարեկարգութիւնը խանդարեցաւ, աղքատութիւնը զօրացաւ, տգիտութիւնը տի-

¹ Արաբացի տարեգիրք կը պատմեն որ՝ Հայ աղեղնաւորներն Արաբացոց քաջերէն 700 զինուոր սպաններ էին՝ ամենն ալ

առջերէն զարեկելով, ուստի և այնպէս Գոյոժ կոչաբեան անուանեցաւ պատերազմին այն մասը:

րեց, զգացմունքը նուազեցաւ, գերութիւնը՝ սովորութեամբ ունակութիւն եղաւ։ Այն Հայաստանն՝ որ երբեմն Արեւաց Տիրով « վատ քան զասորին՝ ըզհայն համարիմ » խօսքին վրէժխնդիր ըլլալու համար՝ այնչափ աղմուկ հաներ, և այնչափ արիւն թափեր էր, մինչև որ հարկադրեցաւ Պարսկաստան՝ իր նոր թագաւորին բերնովը խոստովանելու՝ թէ հայը՝ պարսիկներուն հաւասար քաջ և արի է, և յարգեց Հայաստանի արածնութիւններն և ինքնօրէնութիւնը. այն Հայաստանն կ'ըսեմ, յետոյ եղաւ ատեն՝ որ ոչ խօսքով միայն, այլ նաև գործքով եղած խիստ ծանր անարդարութեանց խուլ, յոյլ և թոյլ զըտնուեցաւ. թող ուրիշ ազգերը։

Ինչպէս Սասանեան պետութեան ժամանակ Եփրատայ արևելեան կողմերը, և Արաբացոց Ասորիքի տիրելովը՝ նոյն երկրին մէջ մինչև Տորոսի սահմանները, ասանկ ևս թուրք պետութեան ատեն նոյն իսկ փոքր Ասիոյ մէջ, Բիւզանդեանց կեդրոնացուցումը և քաղաքակրթութիւնը գրեթէ ըստ բոլորին տապալեր էր։ Եւ օսմանեան պետութիւնը՝ անոր վերջին հարուածը տուաւ։

Այս մեծամեծ անցքերը՝ Մոնկոլաց, Լանկ-դիմուրի և այլոց արշաւանքներով մէկ տեղ՝ Ասիական Տաճկաստանի ըստ ամենայնի նոր կերպարանք մը տուած էին. Յոյնը կամ յունական լեզուաւ և սովորութեամբ վարուող հասարակութիւնը հարաւէն և արևելքէն վրայ եկած արշաւանաց առջիւր հետ զհետէ ընկրկելով՝ փոքր Ասիոյ արևմտեան ծայրերը և Եւրոպական Տաճկաստանի հարաւային գաւառները ամփոփուեր էին. թողլով իրենց ետեւ՝ յաւէտ յունագաւան, քան թէ բուն յոյն կամ հելլեն հասարակութիւնները։ — Գալով Հայոց, գործը բոլորովին ասոր հակառակն էր. ըստ որում Արևմտեան Ասիոյ՝ արևելքի կողմանէ գուռը՝ Հայաստանն ըլլալով սոյն թերակղզւոյն վրայ եղած ամեն արշաւանք՝ գրեթէ առաջ Հայաստան կը մոնէր, և անկէ

կը յառաջանար անոր միւս աշխարհքները և գաւառները. և այս մարդակոյտ հեղեղներէն մղուելով՝ կամաց կամաց հայ ազգը դէպ յարեմուտս մինչև Արշիպեղագոս, Պրոպոնտիս և անդր ևս տարածուեր էր, գրեթէ անընդհատ շարունակութեամբ մը. և թողլով այն Հայերը՝ որ հեռու տեղեր և տէրութիւններ գաղթելով՝ բոլորովին կտրուեր էին մայր հայրենիքէն, քիչ մը առաջ յիշուած՝ շարունակեալ հայութիւնը (այսինքն՝ ազգին ամենէն մեծ մասը) կը պարփակէր հետեւեալ սահմանաց մէջ. որք են՝ հիւսիսէն Սևա ծով և Կովկասեան լեռինք, արևելքէն՝ Կասպից ծով, հարաւէն՝ Պարսից, Ասորեստանեայց և Ասորաց սահմանները (ընդհանրապէս՝ հիւսիսային լայնութեան 37 աստիճանէն վեր) և Միջերկրական ծովը. և հուսկ ուրեմն արևմուտքէն՝ Արշիպեղագոս, Պրոպոնտիս և Բոսփոր, և անդր ևս Եւրոպական Տաճկաստանի մէջ մինչև ցերբոս գետ (Մէրիճ) Թրակիոյ։

Ասորեստանեայք կամ Քաղդէացիք, ինչպէս նաև Ասորաց այն մասը՝ որ Միջագետք հաստատուած էր՝ դէմ ընդ դէմ արշաւանքներէ պաշարուած՝ մաս մը հիմակուան փիւրտիստանու, Էլ-ճէզիրայի և Իրաքի մէջ մնալով, մաս մըն ալ մինչև Հնդկաստանի խորերը (Մալապուր) գաղթեւ էին։ Արամացոց կամ Ասորաց մէկ մեծ մասն ալ փիւնիկէի մէջ ամբոփուեր էր, առաւելապէս Լիբանան և Սնտի-Լիբանան լեռանց սարերն ու ձորերը։ — Այլ այնուհետև հին աշխարհաց անունները գործածութենէ դադրած՝ պատմութեանց խորշերը մնացած էին. նոյնպէս գաւառաց անուններն ալ իրենց սահմաններուն հետ այլայլած էին. նոր գրուած գաւառները՝ ոչ հիններուն կը համապատասխանէին և ոչ երկրական գրից կը համեմատէին. և իրենց յորջորջումը հին քաղաքաց փոփոխեալ կամ այլայլեալ անուններէն կ'առնուին. և իրաց այս վիճակը ցարդ իսկ կը տեսնուէր, միայն մէկ բացառութեամբ մը՝ որ ետքի ատեններս տեղի ունեցաւ՝ հին Սու-

րիոյ հարաւային մասին (Դամասկոսի կուսակալութեան) իր պատմական Սուրիա անունը տրուելով: Ըստ աշխարհաց և գաւառաց նաև ազգութեան գաղափարն ևս չփոխեր էր: Հին ազգացմէ շատերը (մանաւանդ փոքր Ասիոյ մէջ) արդէն անհետ ելել էին, կամ այնպէս փոխուել և կամ ձուլուել, որ այլ ևս չէր հնար ճիշդ որոշում մը ընել. և մնացած ազգերէն՝ ոչ սակաւ բազմութիւն մէկէն մէկալին խառնուել. և ասով նոյն իսկ 'ի բարոյական կարգի ոչ սակաւ մնասններ պատճառներ և բարեկարգութիւնը ամեն դասու մէջ՝ նուազեր և խանգարիւ էր: Կրօնքէն զատ՝ ուրիշ միութեան կապ մը չէր մնացեր. և իւրաքանչիւր հասարակութիւն իր դաւանութեամբն կամ ծիսովն յաւէտ կը զանազանէր:

Օսմանեան պետութեան ամենէն մեծ աշխարհակալը՝ Բիւզանդիոնը առնելէն և իր լայնածաւալ ինքնակալութեան մայրաքաղաք ընելէն ետև, զլիսաորապէս իր տէրութեան անդորութեանն համար խորհեցաւ՝ մահմետական հասարակութենէն զատ, (որ իբր բուն հարգատ ժողովուրդ, յաղթող և տիրող բոլոր միւս հպատակներէն վեր՝ բարձր դիրք մը ունենալով տէրութեան մէջ անհամեմատ առաւելութեամբք և արտօնութեամբք ճոխացեալ էր), նաև միւս նուաճեալ կամ հպատակ ժողովրդոց ևս նոր յօրինուածութիւն մը չնորհել. որ հասարակութեան կրօնական-քաղաքային ներքին գործոց հոգ տանելու համար պաշտօնական զիրք և տեսակ մը ինքնիշխութիւն էր, հանդերձ կարևոր արտօնութեամբք և առանձնաշնորհութեամբք: Կ-Պոլիսն առնուելուն պէս՝ այս արտօնութիւնն ընդունեցաւ յոյն հասարակութիւնը, և նոյն քաղաքին յոյն Պատրիարքը՝ արքունի հրովարտակաւ կարգեցաւ Սղգապետ (բաթրիք) նոյն հասարակութեան, որով Օսմանեան տէրութեան մէջ յոյն պատրիարքին կրօնական իրաւաբանութեան ընդարձակութեանը չափ և աւելի ևս կը տարածէր ազգա-

պետական իշխանութիւնն ևս, այսինքն նաև իրմէ ըստ եկեղեցական իրաւաբանութեան անկախ պատրիարքութեանց (Սնտիոքայ, Երուսաղեմի և այլն) մէջ գտնուած յունադաւան ժողովրդոց վրայ ևս: Այսու արտօնութեամբ նաև այն ազգերը (Ռումէն, Սերպ, Պուլկար, Ալպան) որ յառաջագոյն Բիւզանդեանց լուծը թօթափելով՝ առանձինն առանձինն թագաւորութիւն կամ իշխանութիւն ստանալէն ետև՝ Օսմանեան սրոյն ներքև նուաճուել էին, հարկեցան յոյն պատրիարքին հոգեւորական իշխանութեան հետ՝ նաև ազգապետութիւնն ևս ճանչնալու և հպատակութեամբ յարգելու: Այս հասարակութեան այսպէս կազմուելէն շատ քիչ վերջը, նոյն մեծ աշխարհակալը՝ ուրիշ մըն ալ կազմեց առանձինն զիսով կամ ազգապետաւ. և թէպէտ 'ի սկզբան ասոր դիրքը առաջինն ստորին և արտօնութիւնները նուազ էին, բայց այս անհաւասարութիւնը շատ երկայն չտևեց. և անկէ ետքը՝ առաջինը երկրորդէն կարգի մէջ վեր կենալէն կամ բազմելէն զատ՝ ուրիշ առաւելութիւն մը չունէր: Տէրութիւնը այս երկու հասարակութեանց մէկը Ռուս, և միւսը Երմէնի կ'անուանէր: Առաջինը՝ կրօնիւք մի, բայց ազգութեամբ, լեզուաւ, բարութ և սովորութեամբ զանազանեալ տարրներէ կը բաղկանար. որը էին Յոյն կամ Հելլէնք, որոնց կը պատկանէր այս հասարակութեան վարչական մասը, յունական կրօնիւք, օրինօք և կարգօք վատուող Ասիացիք և Սլաւացիք, ինչպէս նաև չեյոցմէ մաս մը (Հայ-Հուսիք և այլն). Եւրոպական Տաճկաստանի մէջ ալ՝ Հելլէնացմէ զատ՝ նաև Ռումէնք, Սերպք, Պուլկարք, Ալպանիացիք. համառօտ՝ բոլոր հպատակ յունադաւան քրիստոնեայք: Երկրորդը՝ (Երմէնին) ազգութեան, լեզուի, և այլն տարբերութենէ զատ՝ կրօնիւք իսկ զանազանեալ տարրներէ բաղկացած էր, իր մէջը բովանդակելով՝ յունադաւան չեղած՝ մնացեալ գրեթէ բոլոր հպատակ քրիստոնեաները, այսինքն՝ Հայերը

(նաև կաթողիկ մասը), որոնց կը պատկանէր այս հասարակութեան վարչական մասը, Ասորիները, Եւքուպիները, Քիլտանիները, Նասթուրիները, նաև Ղփտիները, և այլն, Երկու հասարակութիւնքս ալ ուրոյն Աղգապետ կամ Բաթրիք ունէին՝ արքունի հրովարտակաւ կարգեալ. այսու տարբերութեամբ՝ որ Ռում հասարակութեան Աղգապետը միանգամայն կրօնապետ էր իր հասարակութեան. ընդհակառակն՝ Էրմէնի հասարակութեան Աղգապետը թէ և պաշտօնապէս տէրութեան առջև՝ իբր այնպիսի նկատուած էր, բայց իրօք չէր այնպէս. ըստ որում քիչ առաջ յիշուած հասարակութիւնք իւրաքանչիւր ըստ իւրում դաւանութեան՝ ունէին իրենց կրօնապետն և կրօնական տեսչութիւնը. ինքն Աղգապետն իսկ եկեղեցական դասակարգութեան մէջ կաթողիկոսէն ստորին և անոր հպատակ համարուած էր:

Մեծ աշխարհակալին այս կարգադրութեամբը՝ Օսմանեան ընդարձակաժառաղ կայսերութեան մէջ երեք պաշտօնական հասարակութիւնք միայն կը ճանչցուէին՝ իսլամ, Ռում, Էրմէնի: Առաջինը՝ իբր ինքնատէր և ինքնիշխան Պելալայ կ'անուանէր. իսկ ետքի երկուքը՝ իբր ստորակարգեալ և խնամարկեալ (ուրիշէ կառավարեալ)՝ Բալայ: Իշխողաց և իշխեցելոց, խնամարկուաց և խնամարկելոց մէջ անցած անհաւասարութիւնը՝ շատ զգալի ըլլալով՝ անտարբեր այօք միայն նկատելը շատ դիւրին և հեշտին բան չէր: Սակայն գործադրուած իրը՝ նոյն ժամանակին հանդամանաց մէջ մտածելով՝ ոչ միայն անկէ աւելի այն առնել բան մը չի կրնար տրուելու կը համազօրինը, այլ նաև գովութեամբ դրուատելու արժանի գործ մը կը թուի մեզի մեծախորհուրդ աշխարհակալին այս հանճարեղ մտածմունքը և յօրինուածութիւնը, որ էր ամեն կերպ հարստահարութեանց ներքև նեղեալ, չարչարեալ, տառապեալ խեղճ ժողովրդոց սպիտութեան տեղի մը, ապաստանարան մը պատ-

րաստել և յարդարել. բայց զժրպիտ բարձր այն շնորհքները՝ ոչ ըստ մասց և գիտման շնորհակալին յատալ գնացին, և ոչ ալ ճշդիւ իրենց նախնական պայմանին մէջ մնացին: Միւս կողմանէ՝ այս ևս խոստովանելու է՝ որ դատուեցան նաև երբեմն քաղաքականութեան անդէտ, կառավարելու արուեստին անհմուտ Աղգապետներ, և տգէտ ու հակառակաէր խորհրդական ամիրաներ, որոնք փոխանակ յօգուտ ի կիր արկանելու շնորհուած արտօնութիւնները, աւելի իրենց փառամոլութեանը, կրիցը և առեւելութեանը ասպարէզ մը դարձընելով զայն՝ այնչափ վշտօք տաղնապեալ ժողովրդոց դարման մը ընելու և սպիտութիւն մը մատուցանելու տեղ՝ անոնց վշտաց տւելալուն պատճառ կ'ըլլային. և երբեմն ևս առ առաւելն ձկտելով՝ նոյն իսկ մարդուս ամենէն նուիրական բանն եղող խիղճն և կրօնական զգացմունքն անդամ բռնաբարելու ձեռք կը զարնէին. յորմէ թէ ինչչափ փնասներ յառաջ եկան, ինչ տուգանք և տառապանք կրուեցան, արդէն ամենուն ծանօթ են. և վերջապէս՝ երկայն բարակ չարակրութեանց հետեւութիւնն եղաւ պառակտումը և բաժանումը:

Կառավարութեան առջև ընդհանրապէս հասարակութեանց միութիւնը կամ բաժանումը յառաջագոյն արժէք մը չունենալով, անոր՝ յայտ մասին, ընթացքն էր՝ թողլուութիւն ընել հասարակութեանց՝ որ դանուած վիճակնուն մէջ շարունակեն: Ուստի և շատ դիւրութեամբ չդիլաւ երրորդ հասարակութեան մը գիւրքը ևս ճանչնալու և հաստատելու: Այս երրորդ ընդհանրապէս հասարակութիւնը՝ որ միւսներուն հաւասար արտօնութիւն և անոնց նման արքունի հրովարտակաւ կարգեալ առանձինն Աղգապետ կամ Բաթրիք ստացեր էր, կաթողիկ կ'անուանէր, ըստ որում կաթողիկ Հայերէն կը բաղկանար, և նոյն Աղգապետական արքունի հրովարտակին մէջ յիշուած՝ Մեքլիթ, Մարոնի, Ասորի, Քիլտանի,

և այլ հասարակութիւններն ևս կա-
թողիկ Ազգապետին հրովարտակին
մէջ յիշատակուելուն բուն պատճառը՝
կը թուի որ Ռում և Էրմէնի հասարա-
կութեանց այլ ևս չվերաբերելին նշա-
նակելու համար եղած ըլլայ: Զիարդ և
Իյէ այն, ժամանակակից դէպքերուն
մանր պարագայիցն ինչեւ շուղելով, այ-
նուհետեւ բաժանումները յաճախելու
սկսան, զոր առաւել ևս կը ճնշէին,
կ'երազէին մէկ կողմանէ վրայ եկած
քաղաքական դէպքերը. միւս կողմա-
նէ՝ հասարակութեանց մէջ ինքնօրէ-
նութեան, և կամ տէրութեան հետ
առանց միջնորդի, կամ ուղղակի յա-
րաբերութիւն ունենալու բաղձանքը,
զոր անշուշտ կը պահանջէին կրօնա-
կան ազատութիւնն և հասարակային
շահերը. ինչպէս ևս կը տեսնուի փոր-
ձով մինչև հիմա. նոյն իսկ կառավա-
րութիւնն ևս՝ յայսմ մասին՝ նոր քա-
ղաքականութիւն մը բռնած կ'երեւար:
Ասանկ Ռում հասարակութիւնն՝ քա-
ղաքական դէպքերու պատճառաւ բաժ-
նուեր էին Ռումէնք, Սէրպք, և նոյն
իսկ Յունաստան, լծէ ըստ ազգապե-
տութեան և լծէ ըստ եկեղեցական կա-
ռավարութեան, ինչպէս նաև հուսկ
ուրեմն Պուլկարք. բայց ասոնք Եւրո-
պական Տաճկաստանի կը պատկանին:
Դառնալով նորէն յԱսիական Տաճկաս-
տան, բրթթէստանդ հասարակութիւնն
ևս ճանչցուած էր բարձր դրան առջև՝ որ
և ունէր արքունի հրովարտակաւ կար-
դեալ գլուխ մը, Բրթթէստանդ վէքիլի
յորշորջմամբ. ասոր ևս վարչական մասը
Հայ-թողքականաց կը պատկանի, լծէ
և Հայոցմէ գաւտ՝ ուրիշ ազգերէ ևս կը
գտնուին նոյն հասարակութեան մէջ:
Նմանապէս Եւհուտի հասարակութիւն
ևս պաշտօնական ճանաչումն ունեցաւ,
ինչպէս նաև արքունի հրովարտակաւ
կարգեալ գլուխ մը՝ որ Խախամ-պաշի
կ'անուանէր: Ասոնք մինչև նոյն ատեն՝
ոչ պաշտօնական դիրք ունէին, և ոչ ու-
րիշ հասարակութեան մը մասն համա-
րուած էին: Մեքթէթ Գուլթիւններն ալ
ճանչցուեցան բարձրագոյն դոնէն և ա-

ռանձին դիրք և վէքիլ ունեցան. ա-
սոնք Կ-Պոլսոյ մէջ Հայէպլի կ'անուա-
նին: Նմանապէս պաշտօնական դիրք և
վէքիլ ունեցան Սուրիանի և Գիլտանի
հասարակութիւնները: Եւ այսպէս բազ-
մացաւ պաշտօնական հասարակու-
թեանց թիւը: Պաշտօնական կ'ըսենք,
վասն զի այս հասարակութիւնները յա-
ռաջագոյն կազմուած ըլլալով՝ ի նորոց
պաշտօնապէս կը ճանչցուէին, միայն
թողքականութիւնը նոր էր՝ և տէրու-
թեան պաշտօնական ճանաչմամբ կը
դասուէր հասարակութեանց կարգը:
Մարոնիները իրենց գտնուած քաղա-
քական դիրքը յեղեալ, ոչ մէկ հասա-
րակութեան մասն ըլլալ յանձն առած
են, և ոչ այս սեսակ պաշտօնական
դիրք մը ձեռք բերելու՝ հոգ տարեր.
Իսկ Լիբանանու արդի վիճակը ամենուն
ծանօթ է: Հուսկ ուրեմն նաև (Եւրո-
պական Տաճկաստանի մէջ) Պուլկար
կաթողիկ հասարակութիւնն պաշտօնա-
պէս ճանչցուեցաւ:

Այս է ահա Ասիական Տաճկաստա-
նի, կամ Արեւմտեան Ասիոյ մէջ հնուց
'ի վեր անցած դիպաց համառօտ բո-
վանդակութիւնը: Այս երկիրը կանուխ
առնելով կրթութեան ճաշակը՝ երկայն
ատեն ծաղիկալ բարդաւաճեցաւ. ետ-
քէն իր մէջը բուսած զեղծմունքները,
և արտաքուստ գլուխ եկած աղէտը-
ները, հետզհետէ կապտեցին իրմէ այն
բարեմասնութիւնքն՝ որոնցմով զարդա-
րուած էր. բայց բարեբաղդ ենք տես-
նելու, որ այս դարուն մանաւանդ կե-
սէն ի վեր կրթութեան և հրահանգաց
մէջ ոչ սակաւ յառաջադիմութիւն ըրած
է. և ամենէն աւելի Հայ ազգը, որ նոյն
իսկ Եւրոպական ազգաց և տէրութեանց
առջև մեծ համարումն և համակրու-
թիւն ստացած է:

Հիմայ անցնինք նկատելու մասնա-
ւոր տեսութեամբ արեւմտեան Ասիոյ
կամ ասիական Տաճկաստանի արդի
ժողովուրդներն ըստ լեզուաց, ըստ հա-
սարակութեանց, և ըստ տոհմից կամ
ժողովան:

Ա. Ըստ լեզուաց .

Աղեքսանդրի սրոյն հետ յունական լեզուն իբր պաշտօնական մինչև Խնդոս առաջ գնացած ըլլալով, հռովմէական պետութեան ժամանակ առաւել ևս հաստատութիւն գտեր էր . և նոյն իսկ շատ մը հին լեզուաց հետգհետէ խափանուելուն պատճառ եղած էր, մանաւանդ փոքր Ասիոյ մէջ, Սասանեան պետութիւնը՝ անոր աղղեցութիւնը եփրատայ արևելեան կողմն եղած գաւառներէն վերցուց : Արաբացիք զայն մինչև Տաւրոս վանեցին, և Թուրք տէրութիւնը՝ փոքր Ասիայէն ևս հալածեց մեծագոյն մասամբ : Ասանկով հիմա յոյն լեզուն՝ Տրապիզոնի կողմերը, և Գանդառու Ալքիի գաւառները եղած Յունաց կամ յունադաւանից քով մնացած է, և գլխաւորաբար Արշիպեղագոսի վրայ եղած ասիական ծովեղբերը : Ասորիքի մէջ գրեթէ անհետ եղած է : — Հին բնիկ լեզուացմէ մնացածներն են՝ Արաբերէնը, Հայերէնը, Ասորերէնը, Քաղդէարէնը . ետքի երկուքը՝ հիմա նուիրական պաշտամանց մէջ ամփոփուած են, Ասորերէնն՝ Ասորի, Մարոնի և Եաքուպի հասարակութեանց քով . իսկ Քաղդէարէնը՝ Բիլտանի և Նասվուրի հասարակութեանց քով :

Արաբականը՝ որ Արաբիոյ անապատներուն մէջ միայն կը լսուէր, Մահմետական Արաբացւոց իշխանութեան հետ՝ բոլոր Պաղեստին, Ասորիք, Բաբելոնստան, Ասորեստան, Միջագետք մինչև Տաւրոսի և Կորդուաց լեռներուն սահմանը (ընդ հանրապէս հիւսիսային լայնութեան 37 աստիճանէն վար դէպ 'ի հարաւ) տարածուեր էր . ըլլալով այնուհետև յիշեալ երկիրներուն մէջ բնակող ժողովրդոց ընտանեկան, կենցաղավարական, ուսումնական և նոյն իսկ քաղաքական լեզուն : Եկեղեցական պաշտամանց մէջ իսկ՝ Մեքքիթը ըստ բոլորին, և Մարոնիք ըստ մասին՝ նոյն լեզուն կը գործածեն . նաև Ասորւոց, Բիլտանցւոց, և այլոց քով՝ բոլորովին եկեղեցւոյ մէջէն արտաքսուած չէ արաբերէնը : Եւ ըստ այսմ՝ Հալէպ, Պաղատա,

Սուրիա, Հէճազ, Էէմէն վիլայէթներուն մէջ, և Լիբանան, Ինչպէս նաև բոլոր Արաբական թերակղզին՝ Կարմիր ծովուն և Պարսկային ծոցոյն մէջ տեղտիրող լեզու է Արաբականը :

Հայերէն լեզուն որ յառաջագոյն միայն մեծ Հայաստանի նախնի գաւառաց մէջ 'ի գործածութեան էր, Արամայ սրոյն հետ դէպ 'ի հարաւ և մանաւանդ դէպ 'ի յարեմուտս մինչև Արգէոս լեռին սահմանը տարածուած կը գտնենք : Իսկ հիմա ոչ միայն իբր նուիրական կամ եկեղեցական պաշտամանց լեզու՝ աշխարհքիս վրայ գտնուած բոլոր Հայ քրիստոնէից լեզուն է, այլ նաև՝ արևելքէն դէպ 'ի արեմուտք՝ Կասպից ծովէն մինչև Եբրոս (Մերիճ) գետոյն ափունքը (որ է յեւրոպական Տաճկաստանի) և հիւսիսէն հարաւ՝ Սեաւ ծովէն մինչև Միլիերկրական ծովը (այսինքն բոլոր փոքր Ասիա), և Կովկաս լեռներէն մինչև հիւսիսային լայնութեան 37 աստիճանը ընդհանրապէս, (այսինքն բոլոր հին Մեծ Հայաստան), և Միլիերկրականին արեւմտեան եզերքը մինչև Նահը-էլ Գէպիր, նոյն Հայ քրիստոնեայք կամ կը խօսին՝ իբր ընտանեկան բարբառ և կամ կ'ընթեռնուեն իբր ուսումնական լեզու : Իսկ իբր տիրող լեզու է՝ բոլոր Մեծ և փոքր Հայաստանի մէջ՝ մանաւանդ՝ վան, Էրզրում, Տիարաքէրի, Սեբաստիա վիլայէթներուն և անոնց մօտ գտնուած գաւառներուն մէջ, Ինչպէս նաև Ռուսիոյ և Պարսից հայկական գաւառներուն մէջ . ուր Հայոցմէ զատ՝ ուրիշ հասարակութիւնք, ևս և նոյն իսկ մահմետականք, մեծաւ մասամբ՝ կամ կը խօսին, և կամ՝ գոնէ կը հասկընան :

Թուրքերէնը (որ արաբերէնով, պարսկերէնով խառն է)՝ տէրութեան ընդհանուր պաշտօնական լեզուն է . Արաբական գաւառաց մէջ քիչ են գիտցողները . Հայկական գաւառաց մէջ ևս՝ ամենքը չեն գիտեր զայն, և մանաւանդ գրական լեզուն՝ զոր շատ քիչ են հասկըցողները . իբր հասարակաց բարբառ գործածուած վիլայէթներն են Խիւսա-

վէնտիկեար, Ալտին, Գոնիա, Էնդա-
րէ, Քաստամունի, Ճանիկ, և այլն :

Կայ նաև ֆիւրտերէնը՝ (որ Պարսից
լեզուին մէկ գաւառականը կը համա-
րուի) . բայց ինքնիրեն ոչ գիր ունի, ոչ
կանոն և ոչ կարգ . նման են ասոր ու-
րիշ քանի մը մանր ժողովրդական խում-
բից լեզուները :

Բ. Ըստ հասարակութեանց .

Հիմայ սովորութիւն եղած է Տաճ-
կաստանի ժողովուրդները ընդհանրա-
պէս բաժնել 'ի Մահմետական և յոշ-
Մահմետական : Այս երկու հասարա-
կութեանց թուական համեմատութիւ-
նը, հիւսիսային գաւառաց մէջ (այս-
ինքն հիւսիսային լայնութեան 37 աւ-
տիճանէն վեր), գրեթէ հաւասար է .
բայց այն կերպով՝ որ տեղ տեղ մէկ
տարրը և տեղ տեղ միւսը աւելի կը
գտնուի : Իսկ հարաւային գաւառաց
մէջ՝ իրաւուն և անոր մերձակայ տեղերն
'ի բայ առեալ (ուր մեծ բազմութիւնը
ոչ-մահմետականաց է), ընդհանրապէս
բազմաթիւ են մահմետականը, մանա-
ւանդ՝ քանի որ Միլիերականին եզեր-
քէն և Հայաստանի հարաւային սահ-
մաններէն հեռանալով՝ դէպ 'ի հարաւ և
ներսերը յառաջ երթալ ուզուի . մահմե-
տականը ամենքը մէկէն բովանդակ օս-
մանեան պետութեան մէջ իբր մէկ հա-
սարակութիւն ըմբռնուած են . թէ և լե-
զուաւ, սովորութեամբք, ազգաւ, անուա-
նակցութեամբ, և նոյն իսկ կրօնիւք
տարբեր տարրերէ բաղկացեալ ըլլան :
Ուստի և թուրքը, թաթարը, Արաբը,
Քիւրտը, Աշարը, Չէքքէզը, Լազը,
Տրուզը, Նուարը, և այլն . նաև ուղ-
ղակի քրիստոնէութենէ դարձողնե-
րը, որոնք Չանտրը ևս կ'անուանին, և
կէս-կէս ըսուածները, (որ յայտնի
մահմետական և ծածուկ քրիստոնեայ
են), միանգամայն կը կազմեն Մահմե-
տական հասարակութիւնը . որով և ի-
րենց թիւը՝ ոչ-Մահմետականաց իբր
կրկնապատիկը կ'ըլլայ . ընդ ամենայն
իբր 7½ միլիոն, որոնց մեծագոյն մասը
սիւնիի են :

Ոչ-Մահմետական հասարակութիւնն

ևս երկուքի կը բաժնուի՝ Քրիստոնեայ
և Հրեայ : Հրեայք սակաւաթիւ են, և
գլխաւոր քաղաքաց մեծ մասին մէջ քիչ
շատ կը գտնուին, ընդ ամենայն իբր
70-100,000 : Իսկ Քրիստոնեայք միան-
գամայն չորս միլիոնի կը հասնին՝ և հե-
տեւեալ կերպով բաժնուած են .

ա. Էրմէնի հասարակութիւնը՝ որ կը
բաղկանայ Հայոց մեծագոյն մասէն, և
որուն՝ (հասարակային գործոց նկատ-
մամբ) վերին տեսլութեան ներքե կը
գտնուին՝ Եազուլի ըսուած Ասորիսե-
րը, և Նասիթուրի ըսուած Քաղպէացի-
ները . ընդ ամենայն իբր 2½ միլիոն :

բ. Ռում հասարակութիւնը . Յոյն,
Յունադաւան ընդ որս և Հայ-Հռոմ-
ասոնք են ասիական Տաճկաստանի մէջ՝
այս հասարակութեան մասունքը . ընդ
ամենայն իբր 900,000 :

գ. Կաթոլիկ հասարակութիւնը, որ
իր մէջը լաժնուած է ըստ ազգաց կամ
ծիսից, ևս ևս ըստ պաշտօնական դրից
կամ հասարակութեան . և են՝ Հայ (կա-
թոլիկ), Լատին կամ Լատինածէս, Մա-
րոնի, Մեկքիթ, Ասորի, ֆիլտանի . ընդ
ամենայն իբր 500-600,000 :

դ. Բրթէստան հասարակութիւնը .
գլխաւոր մասը Հայ է, ուրիշ ազգացմէ
ևս կը գտնուին սակաւք . ընդ ամենայն
իբր 50,000 :

զ. Ըստ ազգութեան կամ ծագման .
Ըստ ազգութեան կամ ըստ ծագման
նկատեալ՝ հիմակուան գտնուած ազ-
գերն ասոնք են .

ա. Թուրք, որ և տիրող ազգն կամ
ցեղն է . կը բաղկանայ թուրք-Օսմա-
նեան, թուրք-Սէլճիւք, թիւրքմէն և
թաթար ցեղերէն, որոնց հետ խառ-
նուեր են նաև շատեր՝ Հայ ազգէն և
ռում հասարակութենէն . մանաւանդ՝
առաջինները, որոնք մահմետականու-
թիւնը ընդունելով՝ իրենց ծագումն կամ
ազգութիւնն ևս մոռցեր կամ չփոխե-
ր են . ինչպէս ևս առաջուց 'ի վեր ոչ սա-
կաւ բազմութիւն մը յԱրաբացուց և 'ի
Քրդաց : Թուրքերը առաւելապէս կը
բնակին Խուտավէնտիկեար, Անկիւ-
րիա, Ալտին, Գոնիա, Քաստամունի

վիլայէթներուն, և նաև միւս գաւառներուն զլսաւոր քաղաքաց շատերուն մէջ, Մեծ Հոյաստան, Ասորեստան, և Ասորիք շատ քիչուոր են թուրքերը : Թուրքաց թիւը Ասիական Տաճկաստանի մէջ թէ և 3-4 միլիոն կը համարուի, բայց ըստ ծաղման առեալ հազիւ երկուք ու կէս միլիոն կ'ըլլէ :

Բ. Թուրքերէն բազմաթիւ են Հոյք, Արեաց ազգին ամենէն բարեկիրթ ցեղը, և նոյն բազմաստիւն տոհմին քաղաքակրթութեան տարրն ու ակնկալութիւնը : Ասորք մեծաւ մասամբ կը բնակին Մեծ և փոքր Հայաստան. փոքր Ասիոյ մէջ ևս նշանաւոր բազմութիւն մը տարածուած է. իսկ Ասորեստանի և Ասորիքի մէջ սակաւաթիւ են :

Ասիական Տաճկաստանէն դուրս Ռուս և Պարսիկ Հայաստանի և Վրաստանի մէջ կան շատ Հայեր կեդրոնացեալ. նոյնպէս եւրոպական Տաճկաստանի, Ռուսիոյ (միւս գաւառաց ոմանոյ), Աւստրիոյ, Պարսկաստանի, և Հնդկաստանի մէջ կը գտնուին ոչ սակաւ Հայք : Քրիստոնեայ և Հայ անուրը պահող (Հայ կամ էրմէնի, Հայ-կաթոլիկ, Հայ-Ռոգրական, Հայ-Հոռոմ) ազգիւթիւն՝ ասիական Տաճկաստանի մէջ երկու միլիոնէն աւելի է. իսկ անկէ դուրս եւ զած Հայոց թիւը, որոնց բնակած տեղերն քիչ մը յառաջ յիշեցնել, իբր մէկ ու կէս միլիոնի կը հասնի : Բայց ասիական Տաճկաստանի մէջ գտնուած Հայոց երկու, երկուք ու կէս միլիոն թուոյն վրայ՝ բաւական մեծ կակ թիւ մի ևս աւելցնելու է հետեւեալ կերպով. Քրդաց մէջ կայ կամ խառնուել է մաս մը Հայոց, որ և դեռ իրենց հետքը բոլորովին չեն կորսնցուցեր. ինչպէս են հնուց 'ի վեր մեր կորդուացիները կամ կորճէացիք, և եպրէն ևս Մանիքի (Մամիկոնք), Սլիվանք (Սլիւնիք), Ռեշվան կամ Ռշուկանը (Ռշտունիք), և այլն : Կան Քրդացած հայեր ալ, որ տակաւին հայերէն կը խօսին, ինչպէս են Պալալը, և այլն. կան ևս որ դեռ քրիստոնէութեան նշաններ պահած են, ինչպէս է հայի զանգուածոյն վրայ խաչի

նշան չիմել, և այլն : Այս Հայ-Քրդերուն բարձն ալ միւս Քրդերէն կը տարբերի. ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի բանք : Ռում հասարակութեան մէջ ևս՝ բաց 'ի Հայ-Հոռոմներէն՝ որ իրենց անուամբը կ'որոշուին, դեռ բաւական թիւ մը Հայոց խառնուած է, մանաւանդ՝ Մեծ և փոքր Հայաստան և անոնց մերձակայ տեղերը. ինչպէս շատ աղէկ նկատած են եւրոպացի բազմահմուտ ճանապարհորդք, և անոնց դէմքէն և զծագրութիւնն են և այլ հանգամանքներէն առնելով, վերջապէս ուրիշ հասարակութեանց հետ խառնուածներն ևս անոնց վրայ աւելցնելով՝ Հայ ազգը կամ սերունդը միւսներէն զտեղու ըլլանք, ասիական Տաճկաստանի մէջ իրենց համապատասխան թիւը չորս միլիոնէն վար չի մնար :

Գ. Յոյիք. ասիական Տաճկաստանի մէջ աւելի յունադաւան և յունածէս կայ, քան թէ բուն Յոյն կամ Հելլէն. կղզիները և թիւտավէնաիկեարի ու Այսոնի գաւառաց ծովեցիքը, 'ի բաց առեալ նաև զանոնք, որ նոյն տեղերը և անոնց մերձակայները մահմետական նուաթիւնը ընդունելով՝ թուրքաց մէջ խառնուել են. մնացած յոյն կամ լատ ևս Ռում անուրը կրողները՝ թէպէտ կրօնքով կամ ծէսով յոյն են, այլ ըստ ծագման այլ և այլ ազգայութեան առաջ եւ կած են, փոքր Ասիոյ արեւելեան գաւառաց և Հայաստանի մէջ եղողները՝ մեծաւ մասամբ Հայ են, ևս և սակաւ մնացորդ հին ազգաց. նաև քիչ մըն ալ (Տրապիզոնի կողմերը) Լազ, Վրացի, և այլն : Ասորիքի մէջ Մեքիթները (Գուաթթի և Ռում) թէ և յունադաւան կամ յունածէս են՝ սակայն ամենամեծ մասամբ Ասորի կամ Արամէացի են, նաև փոքր մաս մի ևս հին արար քրիստոնէից մնացորդք. իսկ Յունացմէ յառաջ եկածները՝ խիստ քիչուոր են : Եւ ասանկ բոլոր ասիական Տաճկաստանի մէջ բուն Հելլենաց թիւը հազիւ 500,000 կ'ըլլէ. ուր ընդ հակառակն՝ ուրիշ յունադաւան և յունածէսները և իսլամացեալները մէկ տեղ առնելով՝ իրենց թիւը միլիոնի մը կը հասնի :

դ. Արամէայիբ համ Ասորիբ կը բնա-
կին Ասորիբ և Միջագետք, և երեք հասա-
րակութի են. այսինքն, Սուրիանի, Մու-
րանի և Եսքուպի. ընդ ամենայն իբր
350-400,000 : Մեքիթաց մեծ մասն ալ
ինչպէս ըսինք առաջ, Արամէացւոցմէ
սերած է, որ և այժմ երկու հասարա-
կութիւն է, Մեքիթ-Ռում և Մեքիթ-
Գուաթի. (այս ետրինները ի-Պոլսոյ մէջ
Հայէպլի կ'անուանին). երկուքին թիւը
մէկէն 100-150,000 կը հասնի, որով
բոլոր Արամէացւոց թիւը կ'ըլլայ իբր
500,000 :

ե. Ասորեստանեայք և Բաբելոնացիք
կամ Քաղզէացիք կը բնակին Ասորե-
ստան և Միջագետք, կը գտնուին նաև
Հայաստանի հարաւային գաւառաց
մէջ. երկու հասարակութիւն են, քիւ-
տանի և Նասիւրի. իրենց թիւն ա-
սիական Տաճկաստանի մէջ է միանգա-
մայն իբր 200,000. Պարսից տէրութեան
Ասորեստանի մասն կամ սահմանակից
եղած գաւառաց մէջ ևս կը գտնուին
ասոնցմէ իբր 40-50,000. թող զանոնք
որ Մալապար գաղթած են Հնդկա-
ստանի մէջ :

զ. Արաբք, որոնք Արաբիա կը բնա-
կին, Ասորիք և Ասորեստան ևս բազմա-
թիւ են. և այս ետքի երկու գաւառաց
մէջ նաև ոչ սակաւ Ասորի և Քաղզէա-
ցի, քիչ մըն ալ Հայ՝ Արաբացւոց հետ
խառնուեր են : Արաբ ժողովուրդը շատ
ցեղերու բաժնուած է, որոնք մեծագոյն
մասը՝ մանաւանդ Արաբիոյ մէջ՝ ազատ
և անկախ ցեղապետներով կը կառա-
վարուի. նշանակութեան արժանի է
Օմանի տէրութիւնը՝ Արաբիոյ արևե-
լեան ծովափը և Պարսից ծոցոյն հա-
րաւակողմը՝ բաւական ընդարձակու-
թեամբ : Խոկ օսմանեան պետութեան
հպատակ Արաբներուն թիւն է իբր 2
միլիոն :

է. Քիւրտք. որոնք հնուց կորդուացիք,
կորաուք, կործայք կ'անուանէին, շատ
մըն ալ ուրիշ Հայ ցեղիբ և ժողովուրդ-
ներ խառնուեր են, ինչպէս նաև մաս
մըն ալ Արաբ. Պարսից տէրութեան մէջ
ևս մեծ մաս մը քրդաց կը գտնուի,

որոնք հարաւային կորդիա կը բնակին.
բոլորը մէկէն Գիւրտ անուամբ նշանա-
կուած ժողովրդեան թիւը $1\frac{1}{2}$ միլիոն
նէն աւելի է. բայց իրենց այս անուա-
նակոյութիւնը ՚ի բաց առեալ՝ չունին
ուրիշ միութեան կապ մը : Ասոնց մէկ
մասը Օսմանեան և Պարսկային պետու-
թեանց հպատակ է, և միւսը՝ կէս ան-
կախ ցեղապետներու ներքև կը տա-
րուբերի՝ այլ և այլ տոհմային անուա-
նակոյութեամբ : Ուստի և Քիւրտը ու-
րոյն ազգ ըսելու հանգամանքը չունի.
խումբ խումբ անկանոն և անկարգ
մարդիկ են, որոնք աւազակութեամբ և
աւարառութեամբ կ'ապրին, և իրենց
չըլազայած տեղերը աւերել, ապակե-
նել և եղծանել ուրիշ բան չունին :
Միայն անոնք ըստ իմիք ՚ի բաց առեալ
են այս վոյրադութենէն, որոնք կամ
հին հայերէն սուալ եկած են, և կամ
ետքէն ասոնց մէջ խառնուելու դժբաղ-
դութիւնն ունեցեր են : Այս մասը թէ
և առ հարկի կրթութենէ զուրկ մնա-
ցած է, այսու ամենայնիւ Հայ ազգին
սեպհական եղող ձիրքերը ըստ բոլորին
չէ մոռցած, գոնէ ՚ի բնական կարգի. կը
տեսնուի իրենց վրայ մարդասիրութեան
և քաղցրաբարոյութեան բաւական հետ-
քը, պարկեշտ են և զգաստ, աշխա-
տասէք, հիւրամեծար, աւազակութեան
և աւարառութեան ատեցող, և այլն : Ա-
սիական Տաճկաստանի մէջ Քիւրտ ա-
նուր կրողներուն թիւը մէկ միլիոնի կը
հասնի. իրենց բնակութեան կամ չըլա-
գայութեան տեղերն են՝ դիսաւորապէս
Հայաստանի հարաւային և Ասորեստա-
նի հիւսիսային գաւառները, որ Քիւր-
տիստան ևս կը կոչուի. կը գտնուին
նաև Մեծ Հայաստանի միւս գաւառաց
մէջ, քոքը Հայաստանի և Կիլիկիոյ լեռ-
նակողմերը, նաև քոքը Ասիա և Ասորի-
քի մէջ :

ը. Կովկասեան (Լազ, կամ Լեզկի
կամ Ղեկ, Չէքէզ կամ Եգեր, Մնկրեկ,
և այլն) : Լազք իրենց հին երկիրը կը
բնակին՝ որ է Լազիկիա, Սև ծովուն ե-
զերքը՝ Տրապիզոնի արևելեան կողմը.
նոյնպէս և Մնկրեկք. իսկ Չէքէզները

և այլն՝ Ռուսաստանէն գաղթելով փոքր Ասիոյ այլ և այլ գաւառաց մէջ տարածուած են՝ կան նաև իրենցմէ Մեծ Հոյ, յաստան, Միջագետք, Ասորիք, և այլն, ընդ ամենայն իրը 600,000 :

Թ. Ասիական Տաճկաստանի ուրիշ մասնը ժողովուրդները, Աշարները (որ են հին Խաւարացիք), նաև Պարսիկք, ընդ ամենայն իրը 500,000 կը հասնին :

Ա. Վ. ԱՐԻՍՏԱՐԻՅԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ ՊԱՐԳԵՒՄԱՐԱՇԵՈՒԹԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՏ-ՈՒՓԱՅԵԼԵԱՆ ՎԱՐՄԱՐԱՆԻՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԱ

Ըստ սովորութեան այս տարի ալ օգոստոս ամսուն մէջ կատարուեցան Մուրատ-Ռաֆայելեան Վարժարանին տարեկան հարցաքննութիւնքն, որոնց կը նախագահէր Միթթարեանց Գերապ. Աբրահայր Իքնասոխոս Արքեպիսկոպոս Արեւելեան՝ ընթերցականութեամբ ուրիշ Միթթարեան Հարց : Ուսումնասիր աշակերտք առ հասարակ մեծ հաւաստիք տուին իրենց անգուշ ջանքն ու յառաջագիմուկեանցն, և գտնութիւն պատշաճեցին հանգիսեականաց, և պատկեցին իրենց դաստիարակաց և ուսուցչաց աշխատութիւնն : Մանաւանդ առաջին դասն ուսումնական վերջնութիւն տարին հասնելով՝ բաց ի կանոնեալ ուսմանց քննութիւնէն տուաւ նաև խիստ քննութիւն մը բովանդակ քնալուծութեան ուսման, զոր այս տարի աւարտած էր, և որուն մէջ շատերը քաջացան և զարմացուցին բոլոր ունկնդիրքը, և անոր համար Պարգեալ բաշխութեան օրը առանձին վկայականաւ ալ պատուեցան :

Իսկ Պարգեալբաշխութեան հանդէսը կատարուեցաւ ի և սեպտեմբերի, և այն հանգիսին նկարագրութիւնն լաւագոյն կը համարինք քաղել քաղաքիս նոյն աւուր ըրագիրներէն : Անոնցմէ մէկը կ'ըսէր.

« Այսօր Հայոց Վարժարանին մէջ բաշխուեցան մրցանակք առ բաշխարժ աշակերտս այն Վարժարանին որ իրաւամբ բովանդակ Խոտիկոյ ամենէն առաջին կարգի վարժարանաց առաջինն երևն մէկը համարուած է : Ներկայ էին հանդիսին՝ Հայ Արքեպիսկոպոսը, գաւառապետը՝ Կոմսն Սորմանի Մորէգրի, Օսմանեան Պետութեան հիւպատոք, Նանի Մոլէնիկոյ քաղաքապետն և արքունի ուսումնասպետը, վաճառականութեան Ատենին նախագահը և ուրիշ իշխանական անձիք և ուսուցիչք :

Ձանազան ընթերցումներ եղան՝ հայերէն և տառերէն, իտալերէն, գաղղիերէն, անգղերէն, գերմաներէն, որոնցմով ցուցցոյն աշակերտք թէ որչափ յառաջացեալ են այն լեզուաց մէջ :

Աշակերտք ընդհատ ընդհատ երգեր ալ երգե-

ցին, որոնք շատ մը անկեղծ ծափահարութիւններ ընդունեցան : Հանդէսը վերջացաւ Հայ Արքեպիսկոպոսին յորդորականով մը և պարգեալբաշխութեամբ :

Յետոյ հրաւիրեալք այց ելան այն սրահին, ուր գեղեցիկ կարգով շարուած էին աշակերտաց ուրուսագրութեան և գեղագրութեան ամենայն բարակութեամբ և կատարելութեամբ եղած աշխատութիւնները :

Այս ամեն բանէն ամենայն զք համոզուեցաւ որ այն Վարժարանին մէջ արուած դաստիարակութիւնը ճիշդ ժամանակին պահանջածն է :

Անկեղծ սրտով ուրախակից ենք Յ. Տեղան ձեռլաւն Հ. Գրիգոր Վարդապետին, իր ուսումնասպետին, բոլոր նշանաւոր ուսուցչաց և աշակերտաց » :

Ուրիշ լրագրի մ'ալ յետ պատմելու ներկայ եղող անձինքը, աշակերտաց աշխատութեանց վրայ այսպէս կը խօսի.

« Մըսնը շքեղապէս զարգարուած էր և վաշխապէս շարուած էին աշակերտաց տարւոյն մէջ աշխատած ուրուսագրութիւնքը, որոնք արգարեւ մասնաւոր յիշատակութեան արժանաւորք են, յորս կային պատկերք, զարդագծութիւնք, տեսարանագծութիւնք, երկու կտորձ ուսուցչաց առաջնորդութեամբ եղած՝ որոնք են Երմոլայոյ Փառէղգի և Բուէրէնա :

Առաջին Դասուն աշակերտներէն մէկը ճառ մը խօսեցաւ իտալերէն, որ շատ գեղեցիկ ապաւորութիւն ըրաւ ամենուն վրայ գաղափարաց առաւտութեամբ և Վենետիկոյ վրայ ցուցցոյն տրոյն համար : Ուրիշ ընթերցումներ ալ եղան հայերէն, տառերէն, գերմաներէն, անգղերէն և ընտիր գաղղիերէն մը :

Հանդէսը աշակերտաց յարգմէն սկսաւ և երգովք լնցաւ, և ուսուցչներն է նշանաւոր երաժիշտն Բոքքոն : Ամեն երգերն ալ շատ հաճոյ անցան թէ իշխանաւոր անձանց և թէ պլոյց, և առհասարակ ծափահարութեցան » :

Օտար լրագրաց պատմածը բաւական համարելով, աւելորդ կը սեպենք մանրամասն նկարագրել այս հանդէսը :